

УДК 340.131

Ільченко С. А.

ПРИНЦИП НЕЗВОРОТНОСТІ ДІЇ ЗАКОНІВ У ЧАСІ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті розкривається зміст принципу незворотності дії законів у часі через аналіз практики Європейського суду з прав людини стосовно спеціальної норми – статті 7 Європейської Конвенції; простежується тенденція до ширшого розуміння принципу незворотності як такого, що імпліцитно втілений в низці інших статей Конвенції.

Ключові слова: зворотна дія, розумні очікування, стабільність правового регулювання, правова безпека.

У сфері нормотворчої діяльності органів державної влади діє презумпція перспективної дії нормативно-правового акта. Натомість, надання закону зворотної дії в часі входить у конфлікт з принципом захисту правомірних очікувань особи [1, с. 350]. Верховний Суд США підкреслив у

справі *General Motors Corp. v. Romein* [3], що законодавство зі зворотною дією порушує більш серйозні питання несправедливості, ніж перспективне законодавство, оскільки воно може позбавляти громадян правомірних очікувань та порушувати відносини, що вже склалися. Щодо

правомірності надання закону зворотної дії Суд зазначив, що вирішення цього питання залежить від характеру та суттєвості змін у праві та ступеня зв'язку між дією нового положення та відповідних минулих правовідносин.

Заборона зворотної дії кримінального закону

Загальний принцип незворотності у сфері кримінальної юстиції відображено в одній з основоположних засад притягнення особи до кримінальної відповідальності – у формулі *nulum crimen sine lege* (немає правопорушення без закону). Ця засада відображена, зокрема, в статті 7 Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, згідно з якою «нікого не може бути визнано винним у вчиненні кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення за національними законами або за міжнародним правом». При цьому «закон» у розумінні Конвенції є збірною концепцією, яка включає як писане, так і неписане право, а також якісні вимоги, в першу чергу щодо доступності та передбачуваності [7].

Показовим прикладом, в якому питання про правомірність ретроспективного застосування кримінального закону мало центральне значення для вирішення справи і стало самостійним предметом аналізу суду, є рішення Федерального конституційного суду Німеччини, що стосувалось ряду справ про перетин кордону між НДР та ФРН [11]. Солдати, а також деякі високопосадовці НДР, зокрема члени Ради національної оборони НДР, були засуджені за розстріл біженців під час спроби перетнути берлінський мур між НДР і ФРН. При цьому національні суди відхилили аргумент підсудних щодо того, що вони діяли на підставі та згідно з внутрішнім законом НДР, який встановлював абсолютну вимогу недопущення втечі біженців через кордон та допускав застосування вогнепальної зброї з цією метою. Частина засуджених звернулась до Федерального конституційного суду, поставивши питання про порушення конституційної заборони притягнення до кримінальної відповідальності за діяння, яке не визнавалось законом злочином на момент його вчинення. Таким чином, перед Федеральним конституційним судом постала необхідність визначити, чи може заборона застосування кримінального закону *ex post facto* тлумачитись як підстава для виправдання вчинення дій, які становлять порушення міжнародних стандартів прав людини. У цьому зв'язку Суд відзначив, що гарантія незворотності не може надавати захист особі у випадках застосування закону, «породженого» недемократичною політичною системою, яка не керується принципами розподілу влади та захисту прав людини.

Позицію німецького суду згодом підтримав Європейський суд з прав людини. На думку Суду, запроваджена у НДР практика охорони державного кордону, яка хоча й спрямована на збереження цілісності держави, водночас грубо нехтувала правом на життя, що є основною цінністю в міжнародній ієрархії прав людини, позбавляла будь-якого змісту законодавство, на якому вона базувалась, а отже не може вважатись «законом» у розумінні статті 7 Конвенції. Стосовно можливості заявників передбачити наслідки своїх дій Суд вказав, що, як вищі посадові особи держави, вони не могли не бути обізнаними з положеннями Конституції, яка гарантувала права людини, міжнародними зобов'язаннями НДР, а також критичною оцінкою режиму охорони державного кордону з боку міжнародних установ [7].

Інші аспекти доктрини незворотності в практиці Європейського суду з прав людини

Необхідність широкого тлумачення гарантій незворотності зумовлюється тими міркуваннями, що самі ці гарантії слугують забезпеченню принципу правової безпеки, який охоплює набагато ширше коло правовідносин, ніж суто випадки кримінального засудження [2].

Більше того, ретроспективна дія закону може порушувати питання гарантій судового захисту та остаточності судового рішення. Так, у справі *Pravednaya v. Russia* [6] російський місцевий суд при розгляді спору щодо порядку нарахування пенсії застосував наказ Міністерства праці, виданий після прийняття рішення у справі, як підставу для перегляду власного рішення за нововиявленими обставинами. При цьому, якщо попереднє рішення було винесено на користь позивачки, то в результаті перегляду у задоволенні її вимог було відмовлено. Оскільки ключовим питанням цієї справи було ретроспективне застосування відомчого нормативного акта, що прямо не підпадає під дію статті 7 Конвенції, Суд аналізував ситуацію, що склалася, в контексті статті 6, яка гарантує право на справедливий суд. Суд одноголосно дійшов висновку, що це право було порушено. Наведене рішення висвітлює інший аспект принципу захисту довіри громадянина до надійності свого правового становища – особа може цілком логічно та небезпідставно припускати, що судові рішення, винесене щодо неї в порядку належної процедури, є остаточним та не залежатиме від подальших змін у законодавстві.

За певних обставин, прийняття нормативного акта з поширенням його дії на правовідносини, що виникли раніше, але і далі тривають, може набувати форми державного втручання у здійснення правосуддя, що має невідворотний вплив на судові вирішення справи.

Прикладом такого державного втручання у права особи є факти справи *Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece* [8]. За обставинами справи, громадянин Греції С. Андреадіс уклав із державою договір про будівництво та наступне управління діяльністю нафтопереробного заводу. Договір містив арбітражне застереження, відповідно до якого спори, що випливають із цього договору, мали розглядатись арбітражною установою. Коли виник спір між сторонами у зв'язку з тим, що держава свого зобов'язання не виконала, арбітраж виніс рішення на користь заявника. Рішення арбітражу державою оскаржувалось у судах усіх інстанцій, які підтримували позицію заявника. На момент розгляду справи в касаційному суді, вже після попереднього поширення між сторонами рішення суду, яке також відповідало інтересам заявника, парламент прийняв закон, згідно з яким усі положення, у тому числі арбітражні застереження, певної категорії договорів, укладених за часів військового режиму (до цієї категорії входив і договір між сторонами справи), втрачали чинність, а арбітражні рішення щодо таких договорів оголошувались недійсними. Отже, прийняття закону позбавляло позивача будь-яких підстав заявляти про порушення своїх прав, які були попередньо визнані національною судовою системою. В цьому випадку порушення розумних очікувань особи щодо її процесуальних гарантій як сторони судового спору також поставило перед Європейським судом питання про порушення статті 6 Конвенції.

Таким чином, ретроспективне застосування закону з точки зору інструментарію Конвенції

може проявлятися у порушенні окремих статей, якими захищаються конкретні матеріальні права, та/або загального принципу справедливості та комплексу процесуальних прав, втілених у статті 6 Конвенції.

Важливо підкреслити, що гарантії статті 7 не можуть тлумачитись як такі, що унеможливають прогресивний розвиток права в рамках судової правотворчості. Європейський суд традиційно надавав важливого значення еволюційному тлумаченню. Суд прямо визнає «невідворотний елемент тлумачення», який існує в будь-якій галузі права. Він також зазначає, що прогресивний розвиток кримінального права через судову правотворчість є усталеною та необхідною частиною правової традиції держав – учасниць Конвенції. Стаття 7 не може тлумачитись як така, що забороняє поступове роз'яснення норм, що встановлюють кримінальну відповідальність, шляхом судового тлумачення залежно від обставин справи, за умови, що розвиток права, який є результатом такої діяльності судів, є сумісним із сутністю правопорушення і може бути розумно передбаченим [4; 5; 9]. Таким чином, принцип передбачуваності правового становища особи є центральною ідеєю доктрини незворотності.

Підсумовуючи, зазначимо, що принцип заборони зворотної дії закону в часі є одним з ключових юридичних інструментів збереження стабільності правового становища особи. В цілому принцип верховенства права вимагає критичного підходу до ретроспективного застосування закону судом і у кожному разі ретельної оцінки обґрунтованості такого застосування.

1. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – Вид. 3-тє. – К. : Реферат, 2010. – 848 с.
2. Introduction to the European Convention on Human Rights. – Council of Europe Publishing, 2005. – P. 66.
3. General Motors Corp. v. Romein, 503 U.S. 181, 191 (1992).
4. C. R. v. United Kingdom (1995), Series A nos. 335-C, pp. 68–69, paras. 32–34.
5. K.-H. W. v. Germany (2001), Reports of Judgments and Decisions 2001-II, paras. 45.
6. Pravednaya v. Russia (2004)? para. 26 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&document=707903&portal=hbk&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398679>. – Назва з екрана.

7. Streletz, Kessler and Krenz v. Germany [GC] (2001), Reports of Judgments and Decisions 2001-II, paras. 78, 87.
8. Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece (1994), Series A 301 B.
9. C. W. v. United Kingdom (1995), Series A nos. 335-B, pp. 41–42, paras. 34–36.
10. Tolstoy Miloslavsky v. the United Kingdom (1995), Series A № 316-B.
11. Рішення Федерального конституційного суду ФРН від 24 жовтня 1996, EuGRZ 1996, 538.

S. Ilchenko

PRINCIPLE OF NON-RETROACTIVITY IN THE CASE-LAW OF EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND CONSTITUTIONAL COURTS OF EUROPEAN STATES

The article discusses principle of non-retroactivity by reference to the case-law of European Court of Human Rights dealing with article 7 of the European Convention, and further highlights the trends towards broad understanding of non-retroactivity as a principle implied in a number of other articles of the Convention.

Keywords: retroactivity, reasonable expectations, stability of legal regime, legal security.